

international
alert

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ, БЕРЕЗЕНЬ 2019 Р.

Ветерани в Україні: що далі?

Реінтеграція колишніх військовослужбовців; виклики та можливості; гендерний аспект

КОРОТКИЙ ВИКЛАД

У цьому аналітичному звіті який був розроблений на основі результатів досліджень на територіях, підконтрольних українському уряду, розглядається роль гендерних норм, норм маскулінності та фемінності у формуванні досвіду реінтеграції жінок і чоловіків, колишніх учасників бойових дій (УБД) — професійних солдатів, призовників і добровольців, які воювали на сході України в період з 2014 по 2017 рік. У звіті викладено, яким чином гендерні очікування, норми та їх роль мають значний вплив на проблеми та можливості реінтеграції для жінок і чоловіків — колишніх учасників бойових дій та людей з інвалідністю. Виходячи з цих висновків, в аналітичному звіті наводяться аргументи на користь здійснення інклюзивного та гендерно-чутливого аналізу, політики та ініціатив, спрямованих на полегшення переходу всіх жінок та чоловіків — колишніх учасників бойових дій — назад до цивільного життя. У звіті особливо висвітлюються три пріоритети, спрямовані на українські державні установи, що працюють з колишніми учасниками бойових дій, а також на міжнародних донорів та двосторонніх партнерів, що працюють заради стабільності в Україні: врахування індивідуальних потреб та проблем ветеранів-жінок і ветеранів-чоловіків, а також жінок та чоловіків з інвалідністю в ході створення нової централізованої системи підтримки ветеранів; розширення національного потенціалу та технічних знань, необхідних для впровадження та зміцнення цієї системи; визнання та підтримка додаткової ролі, яку відіграють НУО, підприємства та численні організації ветеранів у наданні їм життєво важливих послуг.

Вступ

У цьому короткому аналітичному звіті досліджується, як гендерні очікування вагомо впливають на проблеми та можливості реінтеграції для чоловіків і жінок – колишніх учасників бойових дій (УБД), включаючи людей з інвалідністю. Зміст звіту зосереджений на професійних солдатах, призовниках та волонтерах, які воювали на сході України в період з 2014 по 2017 рік і залишили збройні сили після демобілізації або поранення. У тексті наводяться аргументи на користь узгодженої та цілісної і гендерно-чутливої політики та ініціатив, що сприятимуть більш ефективному переходу до цивільного життя.

Будучи першим збройним конфліктом¹ на території України, починаючи з середини ХХ-го століття,² війна на Донбасі мобілізувала досить різномірне населення близько 350 000 українських чоловіків і жінок (орієнтовно 1% чисельності населення України), включаючи професійних солдатів, які вже служили у Збройних Силах України, а також призовників і добровольців, деякі з яких були інтегровані у ЗСУ та Національну гвардію у 2015 році після входження до так званих волонтерських батальйонів.³ Доступ до статистичних даних ускладнений, але, за оцінками фахівців, на Донбасі служили понад 7 тис. службовців Збройних Сил України,⁴ і приблизно 30 – 35% із 40 тис. добровольців були жінками.⁵

Після кількох хвиль демобілізації військовослужбовців Україна нещодавно розпочала шлях до вдосконалення схем та процесів реінтеграції. Гендерно-чутливий аналіз досвіду ветеранів Донбасу⁶ після демобілізації та аналіз їхніх потреб є критично важливими для отримання даних, призначених для подальшої розробки сучасної та майбутньої політики реінтеграції та планування в Україні.

Хоча вже були опубліковані фундаментальні дослідження щодо аспектів маскуліності в Україні,⁷ оцінки гендерної проблематики в поточній реформі оборони і безпеки,⁸ і особливо щодо досвіду жінок – учасниць бойових дій на лінії фронту,⁹ бракує систематичної та актуальної інформації про проблеми та можливості реінтеграції для жінок і чоловіків, які воювали на Донбасі.

Аналітичний звіт спирається на результати якісного дослідження, що фінансувалося британською організацією UK Aid; воно було спрямоване на розуміння того значення, яке гендерні ролі та норми в Україні відіграли у формуванні уявлень та досвіду учасників бойових дій під час вступу до збройних

сил та волонтерських батальйонів як під час їхньої служби,¹⁰ так і після демобілізації зі збройних сил.

Для цього дослідження організація International Alert (Alert), залучивши дві групи місцевих та міжнародних консультантів, провела в цілому 111 глибинних інтерв'ю із ключовими інформаторами (СКИ) у Києві, Маріуполі, Дніпрі, Львові та Харкові, серед яких були 50 чоловіків та 10 жінок – колишніх солдатів, які брали активну участь у боях у східному регіоні країни у 2014–2015 роках; 29 постачальників юридичних та психосоціальних послуг, у тому числі 14 чоловіків і 15 жінок; 15 жінок – членів сімей та 7 посадових осіб державних органів. Близько третини опитаних колишніх учасників бойових дій вступили до збройних сил добровільно, третина була призвана, і ще третина спочатку приєдналася до волонтерських батальйонів (до того, як вони увійшли до складу Збройних Сил України або були демобілізовані). Після збору даних команда Alert звернулася до різних національних та міжнародних виконавчих агентств та організацій з метою підтвердження результатів досліджень та подальшого розуміння існуючої схеми реінтеграції.

Схема реінтеграції – фрагментована система перехідного періоду

Офіційна державна схема реінтеграції

Шість хвиль мобілізації та демобілізації військовослужбовців у період з 2014 по 2016 роки¹¹ спричинили додатковий тиск на систему реінтеграції для ветеранів, яка і без того була перевантажена.¹² Система є не тільки хронічно недофінансованою та ураженою корупцією і громіздкими бюрократичними процесами,¹³ але вона також заснована на досить фрагментованій схемі реінтеграційної політики. На національному рівні нагляд за реалізацією понад 30 напрямків політики реінтеграції здійснюють щонайменше 33 комітети у 20 міністерствах. Уряд України також виконує Національний план дій (2016–2020) щодо Резолюції Ради Безпеки ООН 1325,¹⁴ у якому визнана необхідність забезпечення реабілітації та реінтеграції жінок – колишніх учасниць бойових дій та їхніх сімей.¹⁵ Утім, не зрозуміло, наскільки цей план узгоджений з національною політикою.

Відсутність цілісної послідовної політики щодо реінтеграції має принаймні три наслідки: по-перше, це запобігає формулюванню визначення успішної реінтеграції, що охоплює наслідки з точки зору розробки,

підзвітності та вимірювання. По-друге, самі колишні учасники бойових дій та державні органи, відповідальні за реалізацію політики, пов'язаної з реінтеграцією, не мають спільного розуміння того, хто за що відповідає, і, здається, замість співпраці вони конкурують в умовах жорсткого фінансування, таким чином розширюючи розрив між політикою та практикою і ігноруючи несхожість колишніх учасників бойових дій. По-третє, напрямки політики реінтеграції, як правило, не ув'язуються з більш широкою національною політикою, наприклад, спрямованою на людей з інвалідністю¹⁶ або на гендерну рівність, замість того, щоб прагнути синергії. Це призводить до надання неякісних послуг та/або відсутності можливостей для досягнення національних цілей у цих питаннях.

Додаткова роль громадянського суспільства та міжнародних партнерів

Офіційну систему реінтеграції доповнює ціла низка ініціатив, що здійснюються зацікавленими національними та міжнародними сторонами. Це — велика кількість офіційних та неофіційних ініціатив, які реалізуються національними неурядовими організаціями (НУО) та неприбутковими організаціями, такими, як нещодавно створений «Veteran Hub», до складу якого увійшли вісім організацій.¹⁷ Хоча ці зацікавлені сторони мають на меті сприяти подоланню розриву між політикою та практикою, що виникає внаслідок фрагментарної державної схеми реінтеграції, не існує систематичної координації між програмами, і тому є великий ризик дублювання діяльності. У деяких регіонах вони також переплітаються з місцевою та/або національною політикою, коли керівники та члени організацій балотуються на посади від політичних партій або ж обрані депутатами, створюють свої власні організації.¹⁸

Міжнародні та міжурядові установи також впровадили ініціативи, спрямовані на надання безпосередньої допомоги українським держслужбовцям або штату установ, що надають послуги населенню, зокрема і довгострокові ініціативи, розраховані на службовців, і новіші ініціативи, які розраховані безпосередньо на ветеранів війни на Донбасі, а також на колишніх службовців. Вони включають Програму розвитку ООН (ПРООН), Організацію Північноатлантичного договору (НАТО) та Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) серед інших, а також партнерів із двостороннього фінансування. Проте, подібно до національних ініціатив, цим зусиллям часто-густо бракує спільної координації.

До більш інтегрованої, але неінклюзивної системи

З метою усунення цих проблем і сприяння узгодженості на національному рівні у листопаді 2018 року було створено Міністерство у справах ветеранів. Пріоритети Міністерства викладені у Білій книзі, яка містить перелік рекомендацій, отриманих під час консультацій з національними НУО, які беруть участь у юридичній та психосоціальній підтримці колишніх учасників бойових дій.

Хоча створення цього міністерства є кроком у правильному напрямку, на цьому етапі залишається незрозумілим, чи пріоритети, повноваження та ресурси Міністерства дадуть йому змогу повною мірою задовольнити потреби ветеранів. Рекомендації, наведені у переліку, не сприяють розвитку гендерної чутливості або інклюзивному підходу до різноманітних потреб колишніх УБД. Тому, хоча в обговореннях політики в Україні вже є певний прогрес у врахуванні проблем колишніх УБД, при отриманні державних пільг та визначенні більш послідовної та адекватної допомоги в ході таких обговорень ігноруються численні відмінності між ветеранами та роль гендерних норм у формуванні досвіду реінтеграції.

Проблеми реінтеграції ветеранів Донбасу за повідомленнями опитаних колишніх УБД

У розділі нижче розглядається проблематика інклюзивності та гендерних питань, які стосуються первинного дослідження з метою отримання більш повної картини конкретних наслідків обмеженості схеми реінтеграції для жінок і чоловіків — колишніх УБД.

Малоефективна система пільг, яка підсилює відчуття маргіналізації серед колишніх УБД і колишніх членів добровольчих батальйонів

Дослідження Alert показало, що економічне та фінансове становище колишніх УБД, як правило, є гіршим, ніж те, в якому вони перебували до своєї служби на Донбасі.¹⁹ Основними проблемами, за визначенням опитаних, є: безробіття, відсутність заощаджень, борги та фінансові негаразди родичів, які залишилися вдома.

Застосування проблематики інклюзивності та гендеру означає:

- Визнання відмінностей між колишніми УБД з точки зору гендеру, наявності/відсутності інвалідності та інших маркерів ідентичності, таких, як вік, регіон походження та рівень освіти.
- Визначення та розуміння того, як гендерні та інші перешкоди, що ґрунтуються на ідентичності, впливають на проблеми та можливості реінтеграції колишніх УБД та ізолюють осіб або групи осіб від повноцінної участі у схемі реінтеграції і від переваг, які вона надає.
- Застосування заходів усунення цих перешкод.

Конкретніше, у дослідженні Alert, проблематика інклюзивності та гендеру була застосована шляхом відбору різноманітної вибірки колишніх УБД (зокрема, жінок, чоловіків, жінок і чоловіків з інвалідністю) і жінок і чоловіків – представників постачальників послуг, з подальшим дезагрегуванням даних відповідно до цих маркерів ідентифікації на етапі аналізу з метою висвітлення різного досвіду реінтеграції учасників дослідження, що дозволило виявити, яким чином система реінтеграції, переважно, формується відповідно до гендерних норм та очікувань.

Хоча напружене економічне становище не є унікальним для домогосподарств колишніх УБД,²⁰ той факт, що приєднання до Збройних Сил України погіршило їхній економічний стан, сприяє підвищенню серед них невдоволення державою. Тим більше, що принаймні третина колишніх учасників опитувань зазнали проблем, або знали про колишніх УБД, які переживали проблеми при отриманні певних пільг та статусу, наприклад, статусу ветеранів УБД; такі проблеми сприймаються ними як відсутність символічного визнання державою їхньої жертвності.

Проблеми, пов'язані з отриманням статусу ветерана УБД, були двоякими – залежно від попереднього досвіду учасників бойових дій. З одного боку, серед колишніх службовців багато хто отримав статус ветерана УБД, але фактично вони не отримують пільг, на які мають право. З іншого боку, респонденти, які служили у волонтерських батальйонах, особливо ті, які служили в батальйонах, що не були офіційно інтегровані в рамках Міністерства оборони або Міністерства внутрішніх справ, або ті, хто не був офіційно зареєстрований на військовій службі, навіть не були визнані ветеранами.

Ці причини, пов'язані з системою пільг, мають тенденцію підживлювати відчуття маргіналізації та розчарування колишніх УБД, тим самим збільшуючи розрив між колишніми УБД та державою. Як заявив один із ветеранів, серед колишніх учасників бойових дій панує відчуття, що «...нічого не змінилося [вдома]», хоча вони по жертвували або були готові по жертвувати усім, що мали. За словами іншого колишнього УБД, «жодна пільга для ветеранів не діє, окрім безкоштовного громадського транспорту. [...] У нас соціальне законодавство, як у Швейцарії, а економічна ситуація, як у Зімбабве. Ми хочемо дати вам безкоштовно так багато всього, але у нас є лише 300 доларів».

Проблеми правової та соціально-економічної реінтеграції, що ґрунтуються на гендерних питаннях, як правило, непропорційно негативно впливають на жінок – колишніх УБД.

Ці проблеми ще більш загострені серед жінок – колишніх УБД через домінуючі гендерні стереотипи. Жінки-респондентки пояснили, що їхня військова служба часто ставиться під сумнів, її значення применшується або не визнається; така динаміка також спостерігається в інших сучасних та історичних контекстах, включаючи участь радянських жінок у Другій світовій війні. Наприклад, водій автобуса натякнув на те, що одна з жінок-респонденток отримала пільги в обмін на секс, а не внаслідок її служби на Донбасі. Навіть чоловіки-ветерани мають тенденцію повторювати ці гендерні стереотипи. Вони ставили під сумнів мотивацію своїх колег-жінок, міркуючи, що такі жінки «вступили у військо, щоб знайти собі чоловіка» або ж описували їх, як «непридатних для шлюбу» після того, як жінка одягла військову форму. Подібній дискримінації сприяє той факт, що роль та досвід жінок – учасниць бойових дій у звітах занижують та переважно обмежують до певної категорії посад та робочих місць відповідно до традиційних гендерних норм та очікувань, таких, як піклування або адміністративна робота. Відповідно до Національного плану дій 2016 року щодо Резолюції РБ ООН 1325 про жінок, мир і безпеку та публікацію дослідження «Невидимі батальйони»²¹, Міністерство оборони розширило перелік військових посад, доступних для жінок. Попри це, жінки у Збройних Силах України залишаються переважно на посадах обслуговуючого та медичного персоналу, що демонструє збереження глибоко вкорінених дискримінаційних норм і очікувань. Результати нашого аналізу також показали, що, коли деякі жінки – УБД займали посади, пов'язані з бойовими діями, майже ніколи офіційно не визнавалося, що вони перебували на цих посадах під час військової служби і після неї.

Ветеран з рукою -протезом в аеропорту «Бориспіль», Київ, Україна © Shutterstock 2017

Цікаво, що деякі ветерани-чоловіки висловили небажання претендувати на соціальні пільги, які вони вважають принизливими та такими, що вселяють невпевненість – оскільки це потенційно може поставити під сумнів їхню ідентичність як активних членів суспільства, як громадян або як чоловіків. Як сказав один респондент, «Я ніколи не покладаюся на державу. За весь цей час я не отримав жодної підтримки як ветеран. Наприклад, у Києві [колишні УБД отримують] – 1000 гривень на рік. Але я думаю, що мені, як людині, яка не голодує, буде соромно приймати це від уряду».

Колишні УБД з інвалідністю: нерозказана історія

За оцінками фахівців, принаймні 5 500 колишніх УБД зараз мають інвалідність.²² Серед 60 опитаних колишніх учасників бойових дій щонайменше шестеро постраждали від травм, які спричинили довготермінові або довчні фізичні вади. Відстежуючи шляхи реінтеграції цих шести колишніх УБД, ми зрозуміли, що на них також непропорційно негативно вплинули соціально-економічні та правові проблеми, які мали тенденцію гальмувати реінтеграційні процеси ветеранів війни на Донбасі. Колишні УБД, які отримали тілесні ушкодження на лінії вогню, часто переводили до військових шпиталів, розташованих далеко від їхніх

домівок. Таким чином, вони були відокремлені від своїх сімей, і часто-густо їхні основні потреби у медичних закладах (які і без того недостатньо були забезпечені ресурсами) не задовольнялися; ці ж медичні заклади дедалі більше переповнювалися через ескалацію конфлікту у 2014–2015 роках. Крім того, безробіття та інші фінансові проблеми загострюються тим фактом, що Україна не має достатньої інфраструктури, адаптованої для людей з обмеженими можливостями.²³ Тому, хоча колишні УБД з інвалідністю змальовуються як герої, які мужньо захищали державу, на практиці вони часто ізольовані від своїх родичів, друзів і суспільства. Один опитаний колишній УБД, який зараз перебуває в інвалідному візку, розповів: «Ну, власне, я не повернувся додому. [...] Тому що моя дружина, моя сім'я та я, ми жили у квартирі батьків моєї дружини, на 5-му поверсі без ліфта. [...] Сім'я розпалася після того, як моя дружина померла, а діти... старший син виріс, і в нього інші пріоритети, менший живе з моєю тещею [...] Я бачу його, ми розмовляємо півгодини, годину або близько того, і я їду, тому що важко часто їздити».

Як для чоловіків, так і для жінок – колишніх УБД, тілесні ушкодження і інвалідність можуть перешкоджати їм відповідати гендерно обґрунтованим соціальним очікуванням та виконувати гендерні ролі. Чоловіки – колишні УБД говорили про втрату соціального статусу

і ролі в сім'ї, тоді як жінки — колишні УБД з інвалідністю сприймаються «маскулінізованими», в тому числі і постачальниками послуг, бо вони були «мужніми, як чоловіки» або не були «жіночними». Один чоловік — представник постачальника послуг — пояснив, що *«ті жінки, які після війни стали інвалідами, вони були настільки сміливими, іноді вони нагадували мені чоловіків, що я бачив, ну якщо порівнювати жінку, яка втратила руку або ногу, з чоловіком, то насправді, скажімо, у психологічних термінах, вони виглядають так само, як... ця жінка, яка втратила ноги, вона виглядає так само сміливо, як і чоловік, тобто вона має такі особливості. Я не знаю, чи таким чином вони [жінки] проявляють сміливість, або вони просто дуже сильні».*

Гендерні норми та очікування як перешкода для психічного відновлення

Хоча деякі учасники досліджень розкрили особисті проблеми психічного здоров'я, більшість із них назвали, зокрема, депресію, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) і зловживання алкоголем як широко розповсюджені проблеми реінтеграції та стигматизаційні ярлики. Питання психічного здоров'я були фактично найбільш обговорюваною темою при розгляді проблем реінтеграції.

У переважному маскулінному середовищі, де бути чоловіком і проявляти слабкість — поняття несумісні, відкритий пошук допомоги може вважатися ганебним. Дискурс про ветеранів як про «героїв» не залишає місця для негероїчних проблем. Крім того, прославляння «історій успіху» колишніх УБД, які повернулися до цивільного життя, не зіткнувшись із серйозними перешкодами, спричиняє додатковий тиск і відчуття невдачі у чоловіків, яким важко і які вже не відчувають себе «чоловіками», тим паче, що вони перебувають у процесі переходу від мужньої ідентичності «бійця» і «носія зброї» до більш гендерно-нейтральної (але підспудно фемінізованої і, за сприйняттям, більш пасивної) ідентичності цивільного громадянина. Це відчуття невдачі посилюється обмеженим доступом до якісної психосоціальної підтримки в Україні, де психічні захворювання, як правило, піддаються стигматизації, а заклади надання допомоги (цивільні та військові) не мають достатньої забезпеченості.

Колишні УБД, з якими було проведено глибинні інтерв'ю, висловлювали недовіру до цивільних психологів, яких вони вважають недостатньо кваліфікованими і такими, що не розуміють їхніх проблем, оскільки ті не були на фронті. Переважна більшість опитаних постачальників

послуг, здається, надавали послуги, базуючись на упередженому ставленні та уявленнях про інвалідність колишніх УБД. Наприклад, як правило, пояснювали проблеми колишніх УБД, виходячи з їхнього походження та ідентичності — звідки вони, чоловіки вони чи жінки, який є їхній соціально-економічний статус — замість того, щоб намагатися зрозуміти проблеми колишніх УБД як такі, що виникли у результаті досвіду на фронті. Деякі постачальники послуг визнали відсутність можливостей у надаваних ними послугах і відзначили відсутність підтримки з боку держави. Проте вони, здається, не були обізнані з іншими ініціативами, спрямованими на надання психосоціальної підтримки колишнім УБД, що впроваджуються в їхніх власних містах, і тому не могли створити альтернативні процеси перенаправлення своїх пацієнтів. Крім того, постачальники послуг, що працюють з колишніми УБД, мали тенденцію повторювати яскраві гендерні стереотипи щодо УБД — жінок та чоловіків. Деякі постачальники послуг вважали колишніх УБД лише «чоловіками»; інші пояснювали, що щось «не так» із жінками, які вирішили переступити гендерні норми, приєднавшись до збройних сил або до волонтерських батальйонів. Жінки-ветерани сказали: від них, як від жінок, очікується, що вони повинні вміти впоратися зі своїми почуттями легше, ніж чоловіки. Військові психологи також висловлювали гендерні стереотипи, як, наприклад, та жінка-респондентка, яка пояснювала, що *«за статистикою набагато менше жінок відчувають ПТСР внаслідок військової служби порівняно з чоловіками. Це пояснюється тим, що жінки більше усвідомлюють свої емоції, і тому вони більш стійкі до стресових факторів, яким піддавалися під час конфлікту».* Інша представниця постачальника послуг також стверджувала, що *«солдатам дуже важко звернутися за психологічною допомогою, вони всі мачо, всі воїни. І визнати, що з їхньою психікою щось не так, це взагалі важко, але чоловіку це ще важче».* Тому говорити про їхню травму вважається соціально неприйнятним, і що це не є необхідністю для жінок, тоді як чоловіки, які вважаються нездатними висловлювати свої почуття, часто переживають ці очікування глибоко всередині.

Гендерні стереотипи торкнулися і жінок — представниць постачальників послуг, які були визнані самими постачальниками послуг (чоловіками та жінками) як такі, що більш здатні прислухатися до «пораненої душі», ніж їхні колеги-чоловіки, а також дружин та жінок — партнерок колишніх УБД, бо від них очікується виявлення проблем психічного здоров'я на ранній стадії та забезпечення (неоплачуваного) догляду.

Тому гендерні норми та соціальні очікування мали негативний та важкий вплив на здатність жінок і

чоловіків — УБД впоратися з ситуацією, а також на систему та механізми, які для них запроваджені. Загалом, стигматизація проблем психічного здоров'я залишається серйозною перешкодою для солдатів на шляху звернення за професійною допомогою. Ця стигматизація посилюється відсутністю всебічного і системного підходу до психосоціальної підтримки, браком можливостей серед постачальників послуг, відсутністю чітких процедур і розуміння норм та можливостей отримання послуг. Також це загострюється внаслідок того, що психічні проблеми, пов'язані з бойовими діями, часто поєднуються разом із безробіттям, напруженими відносинами в колі колишніх УБД, іноді переходять у насильство в сім'ї та зловживання психоактивними речовинами, що доводить кумулятивний вплив проблем реінтеграції.

Наслідки для соціальної згуртованості та стабільності

З точки зору розбудови миру, ті проблеми, про які повідомляють колишні УБД — чоловіки і жінки, потенційно можуть послабити соціальну структуру та соціальну згуртованість, а також посилити соціальну, політичну та економічну напруженість із довгостроковими наслідками для миру та стабільності в країні.

Більшість опитаних колишніх учасників бойових дій цілком логічно зазначали, що вони очікують на пільги від держави, оскільки такі пільги символізують визнання державою їхньої жертвовності. Колишні УБД, таким чином, висловлювали почуття, що вони мають право претендувати на пільги, а отже і відчуття, що їх ігнорують, почуття гніву і розчарування, коли вони стикалися зі складною системою, якій, як видається, не відомі їхні різнопланові потреби і досвід. Один респондент висловив це таким чином: *«Більшість військовослужбовців, які повернулися зі Сходу, які були демобілізовані, справедливо вважають, що вони виконали свій обов'язок громадянина [...] Головна проблема полягає не в тому, що вони не отримали землю [...], а в тому, що до них ставляться жорстоко і не поважають їх».* Реінтеграційні процеси колишніх УБД припускають перегляд і перебудову відносин з державою і з суспільством, що має першочергове значення для стабільності України. Коли такі відносини порушуються, є високий ризик того, що колишні УБД будуть відчувати себе маргіналізованими, ізольованими, безправними та політично незадоволеними. Це ті почуття і сприйняття, які з самого початку сприяли зростанню напруженості і насильства і які можуть перешкодити суспільству зберігати стійкість до рушійних сил конфлікту в майбутньому.

Є імовірність, що певна частина вибірки респондентів приєднається до насильницьких угруповань. Дійсно, інше дослідження, яке нещодавно було проведене організацією Alert в Україні²⁴, проливає світло на участь деяких колишніх УБД у приватних охоронних колективах, які пов'язані з ультраправими чи кримінальними угрупованнями. Наприклад, у Херсонській області, де суперечки про землю та власність часто вирішуються із застосуванням сили, охоронні фірми та воєнізовані групи, що складаються з колишніх УБД, стають дедалі активнішими на цьому «ринку безпеки», зокрема, після того, коли їм не вдалося знайти свою нішу на легальному ринку послуг охорони. Це — «прямий результат низької якості та неефективності програм реінтеграції» в цьому регіоні.²⁵

З гендерної точки зору, ці проблеми реінтеграції ускладнюють для жінок і чоловіків задоволення їхніх гендерних соціальних очікувань і ролей, які традиційно розподіляються між жінками і чоловіками в українському суспільстві. Це може призвести до подальшої маргіналізації та (само)ізоляції колишніх УБД. Для деяких чоловіків, колишніх УБД, факт невідповідності нормам маскуліності та соціальним очікуванням може призвести до збільшення розчарувань, гніву і ворожості, які можуть проявлятися у домашній обстановці або у громадському просторі. Це не означає, що всі колишні УБД схильні до насильства, але для деяких з них такий розвиток потенційний.

Можливості реінтеграції, визначені колишніми УБД

Хоча реінтеграційним процесам перешкоджає широкий спектр гендерно-обумовлених перешкод, учасники досліджень проливають світло на ефективні ініціативи, спрямовані на подолання цих проблем і супроводження реінтеграції колишніх УБД, які служили на Донбасі.

Дослідження, зокрема, підкреслило позитивну роль органічної **мережі підтримки ветеранів, спрямованої на доповнення програм державної допомоги підприємницькими та груповими послугами, наприклад**, НУО, а також ветеранськими підприємствами та сільськогосподарськими кооперативами, які наймають винятково ветеранів. Колишні УБД, яких було опитано, пояснили, що асоціації ветеранів необхідні для позитивного переходу до цивільного життя, оскільки вони забезпечують унікальний простір для комунікації з іншими ветеранами та пошуку рішень

у їхніх різноманітних потребах. Чоловік — колишній учасник бойових дій, говорячи про мережу ресторанів, якими володіють ветерани, пояснив це так: «Це був власник бренду. Він також ветеран цієї війни. Загалом, ідея полягала у тому, щоб створити робочі місця для АТОВців, місце, де б АТОВці могли збиратися. Більшість моїх працівників — АТОВці, які так само, як і я, не могли знайти себе після демобілізації. Нам комфортно працювати один з одним. Мені не комфортно працювати і навіть спілкуватися з людьми, які не розуміють [що таке війна] і не були на війні. Це інший погляд на життя. У нас, ветеранів цієї війни, є свої специфічні проблеми, наше власне розуміння того, що відбувається».

Учасники дослідження також конкретно згадали низку добровольчих ініціатив, спрямованих на надання спеціалізованої військової психологічної допомоги. Більшість учасників бойових дій сказали, що вони відчують себе більш комфортно, коли говорять про свої психологічні проблеми з іншими бійцями. Вони також зазначили, що знайшли підтримку серед громадських активістів, які надавали гуманітарну допомогу на фронті, а також капеланів (зокрема, респонденти із західного регіону — Львівської області). Головний недолік цих мереж полягає у тому, що вони спираються, переважно, на підхід «з уст в уста», і тому можуть бути недоступні для тих колишніх УБД, які перебувають в ізоляції або не знають про подібні ініціативи.²⁶

Висновки та рекомендації

Дослідження свідчить, що включення проблематики інклюзивності та гендерних питань до вивчення досвіду людей допомагає зрозуміти більш докладну та точну картину їхніх потреб, сприйняття, викликів та можливостей. У випадку з Україною це допомагає нам зрозуміти реальні повсякденні проблеми, з якими стикається населення, і ці потреби є настільки ж різноплановими, як і самі УБД, які служили на Донбасі; це, відповідно, забезпечує необхідну інформацію для розробки ефективніших та стійкіших стратегій та програм. Результати досліджень, по суті, вимагають цілісного та інклюзивного підходу, який дозволяє дослідити те, що вже довело свою ефективність на цей момент і на основі чого можна розробити та зміцнити систему, необхідну в конкретному контексті та в рамках гендерно-чутливого підходу.

Надзвичайно важливо відійти від трактування колишніх УБД як безправних і пасивних осіб та сприймати їх як винахідливих, різнопланових людей, які мають

відповідні права. Тому важливо дослідити шляхи реінтеграції колишніх УБД з їхньої власної точки зору, незважаючи на хибне сприйняття зовнішніми сторонами та їхні упередження.

Це означає, що українському уряду доведеться покласти край розпорошеній та фрагментарній системі реінтеграції шляхом **перетворення численних стратегій та процесів реінтеграції на єдину інтегровану та синергетичну систему. Зміцнення системи реінтеграції має бути визнано та запроваджено як довгостроковий пріоритет всіма наступними складами українського уряду.** Це буде сприяти підвищенню рівня ясності та посиленню узгодженості і співпраці між службами, повноваження яких пересікаються, що дозволить підняти рівень ефективності і прозорості витрат, а також уникнути завищених очікувань, які можуть сприяти подальшому підриву відносин між колишніми УБД і державою.

Результати дослідження Alert показують, що трансформацію цієї системи необхідно будувати навколо трьох основних пріоритетів:

- 1. Індивідуальні потреби та виклики ветеранів — чоловіків і жінок, а також ветеранів з інвалідністю — чоловіків і жінок, повинні бути враховані у розробці схеми централізованої системи надання допомоги.**
- 2. Необхідно посилити національний потенціал та технічні знання, потрібні для впровадження та зміцнення цієї системи.**
- 3. Важливо визнати та підтримати додаткову роль, яку відіграють НУО, підприємства та ветеранські організації у наданні ветеранам життєво важливих послуг.**

Український уряд, сумісно з двосторонніми партнерами та державами-донорами, повинен працювати спільно для забезпечення адекватної та прозорої мобілізації ресурсів з метою дотримання цих пріоритетів.

Нарешті, така трансформація системи повинна бути **вбудована у більш широкий підхід до розбудови миру**, що дозволить сприяти розвитку позитивних відносин у ветеранських колах та між ветеранами і широкими колами української громадськості, між ветеранами та державою. Надання ветеранам права голосу при прийнятті політичних рішень, які їх стосуються, і забезпечення їхньої участі у реалізації поданих нижче рекомендацій, є ключовими для покращення співпраці та підвищення ступеня довіри на національному рівні.

Автомат Калашникова у військовослужбовців в Україні © Євгеній Власов/Shutterstock 2017

Якщо конкретніше, то український уряд, за технічної та фінансової підтримки двосторонніх партнерів та держав-донорів, повинен зосередитися на реалізації наступних рекомендацій:

Рекомендації, спрямовані, в першу чергу, на новостворене Міністерство у справах ветеранів, на двосторонніх партнерів і держав-донорів, включаючи Велику Британію, США, Норвегію, Швецію та інші, а також на міжнародні та міжурядові агенції, а саме ПРООН, Фонд Народонаселення ООН в Україні, ОБСЄ та Представництво НАТО в Україні.

Пріоритет 1. Сприяння інклюзивним інституційним змінам як складовій розробки інтегрованої системи підтримки реінтеграції, зокрема розробленої в даний час електронної ветеранської платформи.

1. Об'єднання багатьох напрямків медичної допомоги, юридичних консультацій, каналів отримання пільг та соціально-економічних можливостей таким чином, щоб урахувати потреби, виклики та можливості різних категорій ветеранів — жінок і чоловіків та ветеранів з інвалідністю — жінок і чоловіків.

- Розробку цієї системи має очолити робоча група, до складу якої повинні увійти представники асоціацій колишніх ветеранів, організацій правової

та психосоціальної допомоги, радники з гендерних питань, місцеві та національні НУО, а також інші зацікавлені сторони, обрані за відповідними прозорими критеріями.

2. Здійснення (продовження) реєстрації колишніх УБД з урахуванням інклюзивності.

- Це означає чітку реєстрацію становища ветеранів — жінок та чоловіків на фронті та після демобілізації, а також реєстрацію бійців-добровольців, які не були офіційно зареєстровані у Збройних Силах України після їхньої інтеграції.
- Щоб забезпечити довіру та участь у процесі реєстрації та самому реєстрі, процес збору даних повинен бути чутливим, прозорим і справедливим, і висвітлюватися як такий, а також бути доступним для колишніх УБД з інвалідністю або розумовими вадами.
- Слід також чітко визначити, чи охоплюватиме ця система лише колишніх УБД, які вийшли на пенсію та/або були демобілізовані після введення системи в дію.

3. Ефективне застосування в рамках системи існуючої стратегії щодо ветеранів з інвалідністю.

- Забезпечити, щоб колишні УБД з інвалідністю були зареєстровані як такі, щоб їм було надано належний статус відповідно до закону № 2318-VIII та поправок до статті 7 «Про реабілітацію людей з інвалідністю в Україні», що були офіційно впроваджені з 13 березня 2018 року, які дають колишнім УБД з інвалідністю, отриманою під час бойових дій, статус осіб з інвалідністю, отриманою на війні, а не просто статус осіб з інвалідністю.
- Уникати дублювання і прагнути синергії між системами та стратегіями реінтеграції, існуючими системами та зусиллями, що застосовуються на національному рівні для покращення життя людей з інвалідністю, як-от заходи, вжиті в рамках реалізації Національного плану дій з імплементації Конвенції про права інвалідів 2012–2020 років.

Пріоритет 2. Зміцнення потенціалу та технічних знань для ефективного впровадження нової системи реінтеграції.

4. Забезпечення заходів щодо систематичного проходження постачальниками послуг соціально-психологічної підтримки відповідного навчання та оцінювання на предмет гендерної чутливості, а також забезпечення заходів стимулювання до навчання на прикладах успішно реалізованих процесів та систем психосоціальної реабілітації в інших контекстах.

- Постачальники послуг також повинні навчатися щодо регулярного збору даних про психічне здоров'я та чіткої комунікації, зловживання психоактивними речовинами та насильство в родині колишніх УБД та широких кіл населення, що може допомогти розробити відповідні заходи.

5. Систематичне інформування колишніх УБД про наявні процеси психосоціальної реабілітації на основі чіткої системи направлення пацієнтів.

- ЗСУ, НУО та інші відповідні зацікавлені сторони повинні координувати та постійно оновлювати публічно доступну інформацію про ті ініціативи, які слід поширювати серед всіх учасників бойових дій після закінчення ними військової служби.

6. Підтримка формування, підготовки та розгортання мобільних груп, що складаються з психіатрів, психологів та інших постачальників послуг, які могли б надавати послуги (у географічному

та соціальному розрізі) колишнім УБД, що перебувають в ізоляції, та які були б здатні оперативного пересуватися для надання відповідних послуг у випадку надзвичайних ситуацій.

- Створення цілісних центрів психосоціальної підтримки для колишніх УБД, подібних до тих, що були розроблені організацією Alert у 2016–2017 роках,²⁷ і моделі мобільних груп соціально-психологічної підтримки для жертв насильства за гендерною ознакою, яку підтримує UNFPA починаючи з 2015 року, можуть бути тиражовані та/або поширені з акцентом на конкретні потреби колишніх УБД.

Пріоритет 3. Визнання та підтримка ролі, яку відіграють НУО, підприємства та асоціації, що надають додаткові послуги ветеранам.

7. Навчання на досвіді ветеранських підприємств та інших ініціатив, спрямованих на створення контактів між приватним сектором і ветеранами, в Україні та за її межами, з метою розробити адекватні та ефективні підходи для підвищення працездатності колишніх УБД, визнаючи їхню специфіку.

8. Регулярне оновлення існуючої картографії мереж і організацій та співпраця з організаціями, які тісно працюють з ветеранами або допомагають ветеранам, у тому числі з лідерами громадської думки, культурними асоціаціями, релігійними організаціями, військовими капеланами та іншими одноранговими мережами.

- Постачальники психосоціальних послуг повинні знати про неформальні асоціації ветеранів. Для цього необхідно наносити відомості про ці організації на карту і регулярно оновлювати такі карти, визначаючи місію таких організацій та сфери співпраці і підтримки.

Засвідчення подяки

Авторкою цього аналітичного звіту є пані Флавія Бертоллі; вона хотіла би подякувати рецензентам цієї доповіді, а саме: Саммер Браун, Ребеці Кроазьє, Джуліані Іган, Альоні Лук'янчук та Генрі Мюрттінен.

Організація International Alert висловлює особливу подяку дослідницьким групам, результати роботи яких були використані для написання цієї аналітичної доповіді, а саме: Доктору Сарі Мігер з Мельбурнського університету та її помічниці Ганні Манойленко і дослідникам з організації «Truth Hounds». Автори також хотіли б подякувати колишнім учасникам бойових дій, постачальникам послуг та членам сімей, які були опитані для дослідження.

Написання цього аналітичного звіту було здійснено за підтримки організації UK Aid.

International Alert, Conciliation Resources та Saferworld співпрацюють у рамках трирічної дослідницької програми – «Peace Research Partnership», яка розробляє рекомендації та практики щодо того, як сприяти мирним інклюзивним змінам у районах, що постраждали від конфлікту. Фокус цього дослідження, фінансованого організацією UK Aid від уряду Великої Британії, був спрямований на економічний розвиток, мирні процеси, інституції та гендерні фактори конфлікту. Варто звернути увагу на те, що у перший рік своєї реалізації програма була відома під назвою «Global Security Rapid Analysis» – GSRA.

Організація International Alert також вдячна за підтримку своїм основним донорам: Міністерству закордонних справ Нідерландів; Міністерству закордонних справ Ірландії; Шведському агентству з міжнародного розвитку.

Думки, висловлені у цьому звіті, є виключно думками організації International Alert і не обов'язково відображають думки або політику її партнерів чи донорів.

Кінцеві примітки

- 1 Український уряд спочатку назвав його антитерористичною операцією (АТО), і з 2018 року це визначалося як «вжиття заходів для забезпечення національної безпеки і оборони, а також відбиття і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях».
- 2 Після закінчення Другої світової війни антирадянські націоналістичні групи, такі, як Організація українських націоналістів (ОУН) та її озброєне крило, УПА, вели партизанську війну проти радянської влади та Червоної Армії до 1950-их років. Ці групи стали предметом натхнення для деяких волонтерських батальйонів.
- 3 I. Sampan, Ukraine needs the Ministry of Veterans Affairs, 112 international, 22 June 2018; <https://112.international/article/ukraine-needs-the-ministry-of-veterans-affairs-29605.html>
- 4 M. Havryshko, The womanly face of war: The agency and visibility of Ukraine's female soldiers, Open Democracy, 5 December 2018, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/agency-ukraine-female-soldiers/>
- 5 E. Vizgunova, Gendered perception of volunteering: Camouflaged female volunteer soldier in conflict in Eastern Ukraine, Conference Paper, Latvian Institute of International Affairs, 22–23 March 2018, https://www.rsu.lv/sites/default/files/imce/Zin%C4%81tnes%20departaments/zinatniskas_konferences/2018/gendered_perception_of_volunteering_eastern_ukraine.pdf
- 6 Термін «ветерани» у цій аналітичній доповіді вживається, як тотожний терміну «колишні учасники бойових дій (УБД)».
- 7 UNFPA, Masculinity today: Men's attitudes to gender stereotypes and violence against women, UNFPA, 2018, https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Masculinity%20Today%20Men%27s_Report.pdf
- 8 UN Women, Gender Impact Assessment of the Security and Defense Sector in Ukraine 2017, UN Women, 2018, www2.unwomen.org/-/media/field%20office%20eca/attachments/publications/2018/gender%20impact%20assessment%20ukraine%202017_en_fin.pdf?la=en&vs=2742
- 9 Ukrainian Women's Fund with the support of UN Women Ukraine, Invisible Battalion: Women's participation in ATO operations, 2016, www.un.org.ua/images/documents/4475/Invisible%20Battalion%20Study_ENG_FULL.pdf
- 10 Хоча це не входить в обсяг цієї аналітичної доповіді, але теми, які витікають із дослідницьких питань про досвід учасників бойових дій під час їхньої служби, стосувалися відносин між цивільними і військовими, а також сексуального насильства на фронті. Дослідження підтвердило відсутність надійних і всебічних даних про сексуальне та гендерне насильство (СГН), пов'язане з конфліктом на Донбасі (а також відсутність даних про насильство в сім'ї та насильство з боку інтимних партнерів, що здійснюється колишніми УБД, порівняно з іншим населенням). Питання про СГН на лінії розмежування, загрози сексуального насильства, яке могло бути здійснене проти цивільного населення та / або солдатів ворога, були табуовані більшістю респондентів, які вважали за краще зосередити свою розмову на темах комерційного сексу і трансакційного сексу. Секс, як плата за послуги між учасниками бойових дій (як УБД зі Збройних Сил, так і з волонтерських батальйонів до їхньої інтеграції) і місцевими цивільними жінками виявився широко розповсюдженим явищем. Більшість респондентів-чоловіків визнали ці відносини «взаємовигідними» і висловлювали стереотипні припущення щодо жінок у районах, які постраждали від конфлікту, наприклад, про те, що їх «приваблюють солдати». Більшість респондентів також виявили загальне нерозуміння різних форм гендерного насильства, тобто те, що становить СГН, сексуальну експлуатацію і насильство або сексуальні домагання. Це стосується більш широкої проблематики в Україні, де термінологія СГН є недостатньо активно вживаною, а форми насильства, що підпадають під явну сексуальну згоду та сексуальне насильство, офіційно не кваліфіковані.
- 11 Country Policy and Information Note, Ukraine: Military Service, October 2018, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/752332/Ukraine_-_Military_Service_-_CPIN_-_v5.0__October_2018_.pdf, p. 18
- 12 Загальна кількість ветеранів, зокрема військовослужбовців із бойової та невійськової служби, колишніх членів Національної гвардії та служб безпеки, а також регулярних призовників, — невідома, але оцінюється у більш, ніж 1,5 мільйона людей, залучених до різних конфліктів після Другої світової війни; I. Ponomarenko, Lawmaker: Over 1,000 Ukrainian combat veterans commit suicide since 2014, Kyiv Post, 24 April 2018, <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/1000-ukrainian-combat-veterans-commit-suicide-since-2014.html>.
- 13 L. Van Metre, Ukraine's veterans are a powerful constituency. Who will control them?, Atlantic Council, 7 June 2018, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-s-veterans-are-a-powerful-constituency-who-will-control-them>
- 14 UN Women, 2018, Op. cit.
- 15 Т. Марценюк, Г. Гриценко, А. Квіт, «Невидимий батальйон»: жінки у військових операціях АТО в Україні, Журнал Києво-Могилянської Академії «Право та політика», 2 (2016), С.171–187, <http://kmlpj.ukma.edu.ua/article/view/88192/83988>. З посиланнями на цю статтю у В. Lucas, B. Rohwerder and K. Tull, Gender and conflict in Ukraine, K4D Helpdesk Report, Brighton, UK: Institute of Development Studies, 2017
- 16 Наприклад, політика щодо колишніх УБД з інвалідністю не пов'язана з правовими актами, які сприяють реалізації прав людей з інвалідністю з метою забезпечення їхньої незалежності, соціальної інтеграції та повноцінної участі у житті суспільства без будь-якої дискримінації, як зазначено в Національному плані дій щодо реалізації Конвенції про права інвалідів 2012–2020 рр., Законі про засади запобігання та протидії дискримінації, Законі про соціальний захист інвалідів та Кримінальному кодексі України.
- 17 Т. Istomina, Former soldiers get help at new Veteran Hub, Kyiv Post, 9 November 2018, <https://www.kyivpost.com/lifestyle/former-soldiers-get-help-at-new-veteran-hub.html>
- 18 Майбутня доповідь «Оцінка становища у трьох регіонах України: Бессарабія, Херсон і Закарпаття», London: International Alert, лютий 2019 р.
- 19 Тільки один чоловік і одна жінка серед тих УБД, які були опитані, з самого початку вступили на військову службу з метою отримання заробітку. На запитання, чому вони брали участь у конфлікті, учасники досліджень зазначили різноманітні причини і шляхи своєї мобілізації в конфлікті. Більшість чоловіків і жінок – колишніх УБД з вибірки досліджень, брали участь у революції Євромайдану і визначили зловживання та насильство з боку держави / сил безпеки проти демонстрантів як переломні моменти у своєму рішенні «зробити більше» і приєднатися до Збройних Сил України або волонтерських батальйонів. Крім того, деякі з респондентів, які приєдналися до волонтерських батальйонів, пояснили, що вступили на військову службу спочатку через свою участь у футбольних групах «ультрас», чим засвідчили зв'язок між волонтерськими батальйонами та радикальними політичними рухами. Більшість чоловіків-респондентів визначили необхідність захисту Батьківщини, своєї сім'ї та домівки від «Росії» чи «ворога» як ключову мотивацію приєднатися до Збройних Сил України або волонтерського батальйону.
- 20 Рівень безробіття в Україні в 2017 році становив 9,5% активного населення. Джерело: Focus Economics.
- 21 Український жіночий фонд за підтримки ООН «Жінки України», 2016, Op. cit.
- 22 I. Ponomarenko, Rada approves law to set up Ministry for Veterans Affairs, Kyiv Post, 27 February 2018, <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/rada-approves-law-set-ministry-veterans-affairs.html>
- 23 За даними Міністерства регіонального розвитку та будівництва, 99% громадських об'єктів та житлових районів країни не придатні для користування людьми в інвалідних візках.
- 24 International Alert, лютий 2019 р., Op. cit.
- 25 Ibid.
- 26 Внаслідок вибору методу вибірки досліджень («сніговий ком»), колишні УБД, які були опитані, контактували з іншими УБД, тобто тими, хто не перебуває в ізоляції і хто був готовий говорити і ділитися своїм досвідом; самі вони визначали себе, як колишні УБД. Хоча це не невелике результати дослідження, однак це свідчить про те, що в рамках дослідження був встановлений контакт із помітними, пов'язаними між собою у соціальному плані колишніми УБД. Це означає, що деякі колишні УБД не обов'язково стикаються з великою кількістю проблем, і тому у них може не виникати потреби звертатися за допомогою у подібних мережах, тоді як інші можуть зазнавати навіть більших проблем, ніж ті, про які йшлося у вибірці, обраній для дослідження.
- 27 International Alert реалізувала проект «Психологічні зерна миру» за підтримки Європейського Союзу. Для отримання додаткової інформації див. <https://www.international-alert.org/projects/psychosocial-seeds-peace>.

Макет Марка Рехдена. Обкладинка: українська військова форма / Shutterstock

International Alert

8 Zankovetskoï St., office 1, Kyiv, 01001, Ukraine

Email ukraine@international-alert.org

www.international-alert.org/ukraine

/InternationalAlert

@intalert